

Тетяна Нестєрова,
старший науковий співробітник,
Институт Культурної Спащини, м. Кишинів,
Республіка Молдова
e-mail: neste2003@list.ru
ORCID: 0000-0002-4013-3954

ЗАМОК ТІГІНА У ФОРТЕЦІ БЕНДЕРИ

TIGINA CASTLE IN BENDERY FORTRESS

© Нестєрова Т. 2022

Бендерська фортеця - найбільша фортифікація Молдови, що складається із замку та кам'яно-земляної фортеці, використовувалася до 2008 р. 14-ю Армією РФ, у зв'язку з чим довгий час була недоступна для натурних досліджень, які незабаром розкрили протиріччя між прийнятою її історією та архітектурою. Два історичні документи – таріх султана Сулеймана про будівництво фортеці у 1538 р. та мемуари мандрівника XVII ст. Евлії Челебі, визначили офіційну історію заснування кам'яної фортеці, названої Бендерами, закривши тему історії фортеці до османського відторгнення, відомої раніше в джерелах як Тігіна. Дослідження архітектури замку та зіставлення її з графічними матеріалами та історичними світлинами виявили, що сьогодинній стан замку зберіг достатньо деталей та слідів конструкцій, що датують його зведення до використання артилерії в обороні. Серед них: сліди від ведення верхнього бою на вежах, пристосування для мечеті другого ярусу в'їзної вежі, відсутність стін, звернених у бік двору призматичних веж, засипаний рів біля стін замку – всі ці особливості свідчать, що за однією з найімовірніших версій будівельниками замку Тігіна були генуезці.

Ключові слова: Тігінський замок, Бендерська фортеця, Середньовіччя, Молдова, географія, історія, архітектура.

Актуальність дослідження

У місті Бендери сучасної Республіки Молдова, на високому березі Дністра, знаходиться один із найбільших фортифікаційних комплексів середньовічної Молдови, та, можливо, всього північного Причорномор'я. Складається він з кам'яного чотирикутного у плані замку та зовнішньої бастионної оборонної кам'яно-земляної фортеці, площею 65 га. Історія комплексу, у вигляді якого він дійшов до сьогодення, відома з початку XVIII в. після будівництва бастионної фортеці, більш рання історія фортифікації невідома, замінена гіпотезами про зведення її персами, римлянами, гето-даками, та іншими, які з бажання пов'язати культурну спадщину Молдови з подіями всесвітньої історії.

Серед висловлених раніше суджень заслуговує на увагу віднесення появи Тигинського замку до часу генуезької присутності на північному Причорномор'ї, версія, що з'явилася на підставі зовнішнього вигляду споруди, а також за неопосередкованими даними деяких використаних джерел. Одним із перших, хто відніс його до генуезців був А.Ф. Вельтман (1829, с.48), ця ідея знайшла підтримку у працях російських та бессарабських істориків А.І. Защука, А.К. Накко, П.М. Батюшкова, З.С. Арборе, І.М. Халіппи, В.П. Семенов-Тян-Шанського, Н.А. Маркса, Н. Йорга та ін.

Були й інші версії походження замку, так письменник К. Стаматі (1850, с.807; Ciocanu, 1993, р.454) вважав, що він молдавський, а літописець Мирон Костін писав, що замок, як і форти в центрі

молдавських цитаделей, успадкований до молдавської державності і тільки зовнішні оборонні стіни, що його оточують, зроблені молдавськими правителями (Costin, 1989, p.214-215). Російський історик П.М. Батюшков (1892, с.106; Петров, 1891, с.39) писав, що Тигіна була побудована 1395 р. литовсько-російським князем Вітовтом, а історик Г.О. Асватацуров (1997; 2007, с.47) - що «Тигінська цитадель побудована <...> татарами в 15 столітті» і «За наказом татар у першій половині 16 століття». Усі ці версії були розкритиковані згідно з історичними аргументами (Chirtoagă, 2004, p.103).

У роботах сучасних істориків замок Тигіна/Бендери одноголосно визнаний турецьким, атрибуція зроблена на основі двох історичних ісламських джерел: хронограми (таріх) на мармуровій плиті, встановленій над вхідними воротами в замок, написана від імені султана Сулимана Пишного, на славу самого себе, зі згадкою року побудови замку – 945 р. хіджри (Маркс, 1917, с.3) (відповідає 1538/1539 європейському році), іменованого після цього Бендерами; і на мемуари турецького мандрівника Евлія Челебі, який відвідав замок Бендери у 1665 р., який назвав навіть ім'я будівельника «Синан ага ібн Абдул Менан» (Çelebi, 1976, p.416), згодом світило архітектури Османської імперії. Обидва письмових свідчення, що стали відомими у перекладах середини-кін. XIX ст. (Ильминский, 1883, с.263-264; Guboglu, 1956, 107-121), відіграли роль наріжного каміння в офіційній історії фортеці Бендери, закривши історію до турецького періоду.

Ніколае Йорга писав:

«У 1538 році Сулейма Пишний <...> прибув до Тигіни, де швидко зрозумів значення такого проходу і тому зробив його новою турецькою фортецею, назвавши її Бендер» (Iorga, 1995, p.101; 1929, p.15).

Історик Штефан Чобану опублікував найбільш документоване на той момент історичне дослідження фортеці, обґрунтувавши час будівництва особливостями її архітектури: На другому рівні <...> знаходиться міхраб і сьогодні глибоке заглиблення у стіні. Отже, сьогоднішній замок був побудований Соліманом, річ не про реконструкцію, а про новий замок». (Сіобану, 1928, p.23, 25).

Висновок історика К.К. Джуреску, про те, що

«старе укріплення в Тигіні, ймовірно, побудоване з дерева і землі, було завойовано Молдавією <...>, турки анексували його у 1538 році, і замінили його сильним кам'яним укріпленням, стіни якого, перебудовані протягом століть, збереглися і сьогодні» (Giurescu, 1967, p.317).

З аналізу письмових текстів та викладів подій, у яких згадувалася Тигіна, переконливо виводився висновок про зведення споруди турецькими будівельниками, але у всіх представлених аргументах з історії фортеці, була суттєва прогалина – не враховувалася архітектура замку, стародавнього ядра фортеці.

В останні роки зведення знань про фортифікаційний комплекс у Бендерах збагатилося новими історичними документами, просунулося також вивчення середньовічної архітектури Молдови, що є факторами, які посилили джерельну базу і які змушують повернутися до попередніх аргументів та висновків з історії Бендерської фортеці та її замку.

Складне дослідження, багато у чому загадкової історії Бендерського комплексу, упирається в те, що буквально донедавна фортеця продовжувала виконувати функції військового об'єкта, з 2008 р. стала частково відкритою для відвідувань та дослідження. Через дислокацію 14 армії на території фортеці Бендери археологічні дослідження обмежувалися окремими розкопками поза замком, які виявилися нерезультативними. (Разумов и др., 2019а; 2019b) Інші археологічні дослідження, проведені у Південно-Східній вежі у 2019 році, виявили лише османські та російські артефакти, що підтвердили сформульований уже висновок про перший та єдиний турецький будівельний період замку. Натурне дослідження архітектури обмежилося пошуком аргументів, що підтверджують будівництво замку у

турецький час (Şlapas, 2004; 2020; Красножон, 2011; 2018), утворивши порочне коло османського походження фортеці після 1538 року.

Виклад основного матеріалу

Перша згадка про Тігіну, як про митницю та варту на переправі на р. Дністрі знаходиться у привілеї Молдавського правління 1408 р., повторюване в тому ж значенні у 1434 та 1452 рр., а після 1456 р. митниця була перенесена до Лапушни (Boldur, 1992, р.244), а в Тигіні залишилася тільки оплата варті (Hurmuzachi, 1891a, р.678). Князь Штефан Великий відновив звичайну плату митниці у Тигіні, але зберіг її у Лапушні (Chirtoagă, 2004, р.106). Той факт, що про Тігіну до 1538 р. є замало документальних історичних відомостей, привело дослідників до висновку, що, вочевидь, до кам'яного замку була земляна фортеця (Giurescu, 1967), але відвідування у 1527 р. Молдови секретарем угорської королеви, який зібрав відомості для карти Молдови, виданої у 1541 р., Георгій Рейхерсдорфер, вказав Тігіну на Дністрі умовним знаком для замків і фортець (Popescu-Spineni, 1978).

Подія 1538 знайшла відображення в молдавсько-польській хроніці: *«Турецький імператор узяв під свою владу молдавську фортецю Тігіну»* (Bogdan, ed., 1959, р. 184), в іншому виданні дана подія описана так: *«взяв під контроль молдавський замок Тигіна»* (Грекул, ред., 1976, с.22), в обох варіантах фортеця та замок відповідають існуючим спорудам. У повідомленні санджак-бея Хасана королю Польщі у травні 1539 р. повідомлялося: *«до завершення будівництва Бендерської фортеці»* округ Тігіни увійде до санджака Аккермана (Киртоагэ, 1990, с.37). Будівництво замку в Бендерах підтверджується у листі до польського короля влітку 1540 р., що турки *«будують фортифікації в Тігіні»* (Iorga, 1913, р.46-49; Denize, 1999, р.10). У лютому 1541 р. повідомлялося про *«новобудований замок Техін»* (Hurmuzachi, 1891b, р.215; Iorga, 1913, р.189-190). У березні того ж року попередили угорського короля, що відновлений на престолі Молдови воєвода Петро Рареш

«нападе на <...> нещодавно збудовану фортифікацію Тігіна <...> Петру, воєвода Молдови хоче взяти штурмом замок Техін» (Broniowski, 1900; Iorga, 1913, р.190).

Як видно з тексту листа, фортифікація складалася з двох компонентів: замку та фортеці. Про *«окупацію Тігіни турками та руйнування фортеці»* (sic!) писав також Антон Веранчич (Антуан Вранчич), сучасник взяття Тігіни турками (Veranciu, 1864, р.145-175). У березні 1541 р. стало відомо, що султан був готовий повернути Тігіну Молдові за умови виплати на будівництво фортеці 10 000 лей (Iorga, 1900, р.190). Сума в 10 000 леїв була еквівалентна доходу від мит від 10 000 возів (Sachelarie, ed., 1988, р.210, 274, 414), що дозволяє оцінити високу вартість суми, яку вимагав султан, і яку Молдова не змогла заплатити. Спроби Іоанна Хороброго/Лютого повернути Молдові Тігіну завдали суттєвих втрат фортифікаціям у вересні 1584 р. Молдовський воєвода Петру Шкьопу (Кульгавий) *«відбудував власним коштом зруйновані частини фортеці Тигіни»* (Ciobanu, 1928, р.30). На знак подяки він був щедро винагороджений султаном.

Були відомості, що у вересні 1594 р. *«[у Тігіні] молдавани підірвали всі <...> залишився лише замок»* (Iorga, 1900, р.204; Chirtoagă, 2004, р.119; Guboglu, 1975, р.150), а наступного року Мартін Броневський писав про *«містечко Техінське та турецьку фортецю, нещодавно побудовану»* (Броневский, 1867, с.335; Arbure, 1898, р.786). *Замок і фортеця* – поняття, що відрізняються і типологічно, і термінологічно, отже, було і одне і друге. Бендерську фортецю відвідав у 1665 р. турецький мандрівник Евлія Челебі, який залишив опис, який дає уявлення про зміцнення в Бендерах:

«Це фортеця, розташована на скелястому березі Дністра, з мурованими оборонними стінами; вона має квадратну форму і стоїть на території, яка нахилена в один бік і піднята з південного боку» (Celebi, 1976, р.417).

З авторського опису, фортеця складається з двох частин, одна на березі Дністра, яка називатиметься Нижня Фортеця, інша на високому березі, що називається Верхньою Фортецею. І далі:

«...Ця фортеця має два ряди стін усередині великих воріт. Є ще залізна брама, що відкривається на південь. Над нею, на чотирикутному білому мармурі написано дату (її побудови); але вона розташована надто високо і у вузькому місці, я не зміг прочитати і тому не зміг написати» (Celebi, 1976, p.417).

Автор описав замок, де над брамою досі залишилося місце від встановлення таріху. Саме завдяки згаданому напису, прочитаному лише наприкінці XIX ст., замок впевнено датується турецьким періодом.

Евлія Челебі описує вхідну вежу замку:

«...Над цими воротами стоїть мечеть Сулейман-хана, але вона не така чудова і грандіозна», (Челеби, 1961, с.42) «...за цими залізними воротами є інші залізні ворота, прибудовані до верхньої арки, яка під час бою опускається вниз перед воротами, як перешкода».

Від ґрат герси досі збереглися лаштунки для її вертикального ковзання.

«...Рів із боку суші дуже глибокий, а на березі Дністра у них немає рову. <...> Підйомний міст над ровом щовечора піднімається за допомогою крана з ланцюгами і втирається у ворота».

Рів, вежа з підйомним мостом у XIX ст. були засипані ґрунтом, тепер розчищені.

«...Ця Верхня частина фортеці складається з 12 великих, міцних, укріплених веж» -

з яких 8 були вежі замку, але на планах кінця XVIII століття, знаходяться її відсутні елементи - одна вежа з підйомним мостом, дві відзначають кінці східної куртини, і можливо, східна вежа, яка зараз втрачена:

«...Всередині фортеці є ще залізні ворота, які знаходяться на високому рівні: вони невеликі і відкриваються на схід».

Е. Челебі описує і Нижню фортецю, яка *«тягнеться до самого берега Дністра»*, вона збереглася, хоч і змінена.

Висока оцінка роботи архітектора, що приписується ним архітектору, більш відомого як Мімар (Будівельник) Сінан:

«... Коли Сінан ага, син Абдул Меннан ага, біна-еміні султана Сулеймана побудував цю фортецю, він ужив усю свою здатність, зробивши вежі та інші міцні вершини, з майстерністю та за наукою геометрією, так що наврядчи можна їх описати» (Celebi, 1976, p.417; Челеби, 1961, с.44),

здається перебільшеною. План замку з різною довжиною куртин, зі входами на вежі на різних висотах від землі, те, що восьмикутна вежа має інший початок, а мечеть, розташована над пасажем вхідної вежі, має позначку входу нижче рівня сторожового ходу куртинами. І захоплення з приводу науки геометрії не знаходить підтвердження, а участь Мімара Сінана в будівництві замку фортеці Бендер слід ставити під сумнів доти, доки не буде з'ясована справжня історія цієї споруди. У 1683 р. Доменіго Кантаріал, посол Республіки Венеції у Відні, писав дожу про *«давню та знамениту*

фортецю Тігіна», що змушує сумніватися в оцінці давнини будівлі, ймовірного будівництва замку Мімар Сінаном. Оцінка віку та давнини перебільшена!

Бендерська фортеця, що складається із замку, Нижньої та Верхньої Фортеч, були виміряні Евлієм Челебі кроками:

«...охопивши в колі дві тисячі п'ятсот двадцять кроків» (Celebi, 1976, p.417; Челеби, 1961, с.44).

При величині кроку близько 0,60 м описаний периметр дорівнює 1,5 км, що у порівнянні із замком, довжина сторін якого бл. 0,371 км (Автори по-різному вказують довжину стін огорожі замку: 61, 64, 74 та 82 м (Şlaras, 2004), 75, 84, 101 та 101 м (Красножон, 2011)), показує, що виміри Челебі відносяться не до лише замку, який приписується Мімар Сінану, а до всієї фортифікації того часу. У 1703-1706 роках Бендерська фортеця здобула нинішній бастионний пояс із землі, дерева та каменю (Ureche, Chelak, Costin, Neculce, 1990).

Молдавський князь Дмитро Кантемир, будучи заручником у Стамбулі за часів князування свого батька, називає причиною повалення у 1538 р. Петру Рареша спалення ним фортеці Кілія, не згадуючи про будівництво фортеці Бендери. Він стверджував, що фортеця Тігіна побудована до Турецького завоювання:

«Тігіна <...> фортеця, колись дуже укріплена і необхідна, турки її тепер ще більше зміцнили <...> чого не вдалося досягти силою, вони набули хитрїстю та зрадою»,

двічі підкресливши значення фортеці Тігіна у боротьбі «проти поляків і татар» (Ureche, Chelak, Costin, Neculce, 1990), відсилання до її турецького відчуження.

Знаючи склад будівель та споруд фортеці, легко розібрати події за відомостями XIX-XX ст. Відвідавши Бендери 1809 р., генерал Ал. де Лонжерон описував фортецю, що відповідає сучасному стану:

«...її звели турки. Фортеця являє собою довгий чотирикутник, укріплений за сучасною системою, що має всередині старий замок, з чотирма фланкуючими вежами» (Holban, Bulgari, Cernovodeanu, ed., 2001, p.945).

У посланні генерал-майора І. Емме у 1837-1838 рр. губернатору Федорову для Списку старожитностей Бессарабії з'являється, що

«Замок дістався Росії у 1806 р. у спадок від турецького панування, раніше був оточений ровом у 5 ліктів шириною, але за наказом головного інженерного начальства, рів був засипаний. Коли було збудовано цей замок — ніхто не знає» (Халиппа, ред., 1902).

У наведених вище історико-літературних фрагментах згадуються замок, цитадель і фортеця, за час, що минув після зведення, деякі давніші складові зникли і з'явилися нові споруди, що є причиною невідповідності висновків дослідження лише текстових джерел інформації, без аналізу архітектури сьогоденного фортифікаційного комплексу.

Архітектурні дослідження мало залучалися до питання датування Тігінського замку, хоча в середині XIX століття, виходячи з його зовнішнього вигляду, було зроблено важливе спостереження:

«Бендери будувалися до використання порошу та турки, завоювавши це місце, почали пристосувати замок до застосування та дії вогнепальної зброї» (Защук, 1863, с.339),

на яке мало хто звернув увагу. Раніше сформульовані в історичних дослідженнях у межах наявних тоді відомостей висновки продовжують використовуватися і в останніх роботах, залишаючись невирішеною проблемою датування кам'яного замку (Şlapac, 2004; Sava, Tentiuc, Boldureanu, 2014; Красножон, 2011), у той час як планіметрія, конструктивні деталі, технічні прийоми – підказують інше датування та культурний ареал впливу.

У своїх мемуарах Евлія Челебі згадує два компоненти фортеці на той час: Нижня Фортеця, яка має вигляд прямокутного двору, розташованого на схід, на низькому березі Дністра, і Верхня Фортеця, яка займає територію між ровом і замок (regibol). Завдяки архітектурі частин комплексу, що збереглися до сьогодення, володіємо достатньою інформативністю для їхнього адекватної датування, але в дослідженнях, заснованих тільки на письмовій інформації, на них перехресно перенесена історія зниклих будівель, пов'язаних із дійсними подіями історії Молдови.

Один з найпереконливіших аргументів про більш раннє датування замку виводиться з технічних та архітектурних особливостей в'їзної вежі, аналіз яких заперечує її османське походження. Перший з них – стрілчаста форма вхідного порталю, характерна для готичної архітектури, стилістика, у ймовірний період будівництва замку в архітектурі Молдови та навколишніх країн поступалася місцем архітектурі епохи Відродження. Усередині порталю є менший дверний отвір з лучковою аркою, виконаний з клинчастого каміння, що є конструктивний прийомом, характерним для османської архітектури (Рис. 1).

Рис. 1. Вхідна вежа зі стрілчастим порталом та лучковим входом у замок, 1918.

Кам'яний тимпан, що утворився між стрілчастим порталом та османською аркою, під час занепаду замку у XX ст. обвалився і оголив сліди реконструкції нижньої частини другого рівня, розташованого над вхідною вежею, де було влаштовано мечеть. Склепінчасте перекриття пасажу стало плоскою стелею, що відповідає зниженій підлозі мечеті. Турецьким будівельникам, одночасно зі зниженням рівня підлоги мечеті, приблизно на 2 м від zenіту склепіння пасажу (Рис. 2), знадобилося опустити поріг входу в мечеть з боку двору, на кілька сходинок нижче за рівень бойового ходу по куртинах (Рис. 3).

Рис. 2. Вхідний отвір вежі з розібраним склепінням та зниженою підлогою для мечеті, 2019

Рис. 3. Вид зруйнованої вхідної вежі з боку двору, фото до 2008 року.

На інші реконструкції замку звернув увагу Валентин Войцеховський:

«При обстеженні стін замку було виявлено, що по вертикалі вони складаються з 2-х шарів, що свідчить про існування фортеці до турецького вторгнення. Другий шар - прикладка, мабуть, і був зведений Сінаном» (Войцеховський, 1967, с.189-190),

виділивши три фази еволюції замку:

«1. Укріплення з тонкими стінами (можливо, зведеним ще в кінці XIV ст.); 2. Посилення «прикладками» стін першого періоду після заняття фортеці турками 1538 р.; 3. кам'яно-земляні укріплення, виконані під час російсько-турецьких воєн XVIII століття».

Другий рівень вхідної вежі був укріплений додатковою кладкою «прикладками» у зв'язку з розташуванням всередині неї мечеті, яка, ймовірно, була перекрита склепінням, для чого необхідно було посилити стіни (Рис. 4).

Рис.4. Вигляд «відновленої» вежі входу з боку двору, 2022 р.

У результаті було сформульовано висновок, що після відторгнення Тігіні Оттоманською Портою, перебудова замку і стала тим вкладом Сінана ібн Абдул Менана в архітектуру замку, але Евлія Челебі інакше оцінив внесок турецького архітектора:

«Коли Сінан ага, син Абдул Меннан ага, біна-емініаль Султана Сулеймана побудував цю фортецю, він вжив усю свою майстерність, спорудивши вежі та інші міцні вершини, так майстерно і за наукою геометрією, що їх навряд чи можна описати» (Celebi, 1976, p.416),

що не відповідає досить скромній архітектурі замку. Після повернення у 2008 р. Тігінського замку як об'єкта культурної спадщини, стало видно, що прямокутні вежі по середині куртин позбавлені стіни, зверненої у подвір'я, а три стіни вежі були значно тоншими, ніж зазвичай у фортецях Північного Причорномор'я. (Рис. 5).

Рис.5. Західна вежа із забудованою стіною, повернутою до двору, фото 2008 р.

Замки з напіввідкритими верхніми ярусами веж характерні для півдня Європи, збереглися у містах північної Італії, у Тоскані – Монтереджіоні, Веннето та інших регіонах, куди прибули італійські майстри, найпоширеніші у Криму, після венеціанської і генуезької колонізації - Судак (Солдая) (Рис. 6), Феодісії (Каффа), Керчі (Воспоро) та ін.

Рис.6. Генуезька фортеця, Судак, Крим. XIII-XIV ст.

Для Пруто-Дністровського міжріччя, де кліматичні умови більш суворі, напіввідкриті первісно простори у бік двору були доповнені кам'яною кладкою. Відсутність стіни, що виходять у двір прямокутних веж Тігінського замку, стала помітною під час деградації стін, яка відбувається в останній період використання фортеці.

Циліндричні флангові кутові вежі замку, мабуть, також були відкритими у бік двору на 1/4 кола, згодом закриті прямолінійною стіною. Аргументами слугують менша товщина прямої стіни, в порівнянні з циліндричною частиною вежі, і вхідний проріз з перемичкою, але не склепінчастий, як було б властиво кам'яному зодчеству.

Інша важлива особливість замку, що залишилася непоміченою, полягає у різниці між висотними відмітками землі всередині двору замку і поза його стінами, зафіксованим на фотографії початку ХХ століття: широке піднесення до порога входу в замок зі зниженням рівня землі вбік, продовжуючи зниження вздовж куртини (Рис. 7).

Рис.7. Поступове зниження рівня навколишньої території від входу до вежі вздовж стіни замку. Фото М. Маркс, 1918.

На фотографії зсередини вежі з видом у бік вхідного отвору видно еродовані центральні ділянки порога, але зі збереженням кам'яних бічних підвалин входу (Рис. 8).

Рис.8. Внутрішній вид вхідної вежі, вид на поріг входу та на міхраб мечеті на другому ярусі, фото 1930-ті роки.

За цим зображенням можна розрахувати рівень порога, який на момент фотографування припадає на 20-30 см ще вище за рівень проходу. У середині вежі пороги – у бік двору і поза замком – перебувають у одному рівні, прохід у пасажі горизонтальний, але рівень землі у дворі вище рівня порога (9), що можна пояснити лише підняттям рівня землі у дворі, після зведення споруди з більшою монолітністю проти руйнівної сили артилерії.

Рис.9. Вхідна вежа. Вид з боку двору, видно співвідношення порога та двору. Фото Daniel Siegfriedsohn, 1918-1944-р.

На цих історичних фотографіях зафіксовано втрачений етап історії замку Тігіна, коли перед входом (як і вздовж усіх стін замку) був влаштований рів, перехід через який був можливий лише підйомним мостом. Нижня частина стін замку з каміннями, що впали, кладки і розчинів шви, створює враження довгого перебування у воді. (Рис. 10)

Рис.10. Нижня частина стіни Північно-західної вежі, з оголеною кладкою через довге перебування у воді.

Дослідження у 2010 р. вхідної вежі виявило невідомі особливості архітектури замку – усередині кам'яного масиву східної та західної бічних стін виявлено по дві пари подовжених порожнин з закругленими кінцями, трактовані спочатку як схованки «для зберігання палива, необхідного для вогнищ, навколо яких обігрівались варти, які не могли втрачати пост під час зміни» (Красножон, 2010, с.5). Зважаючи на їхні параметри: ширина 1,07 і 1,15 м, довжина 2-3 м, товщина стін від 1,32 до 1,42 м (Розміри розраховані власноруч за кресленням А. Красножона), вони являли собою фрагменти деяких конструктивних рішень, які стали неефективними після пристосування будівлі до інших умов. (Рис. 11)

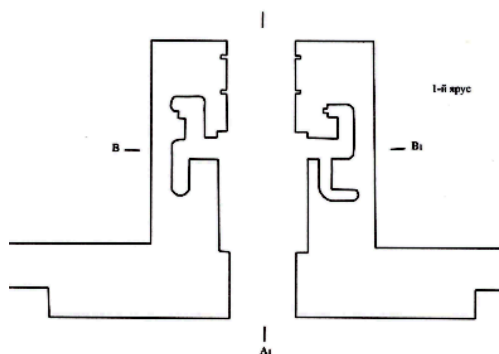

Рис.11. Порожнечі у масивах стін вхідної вежі, рис. А. Красножона, 2010.

Судячи з розташування, порожнечі залишилися від сходів: дві орієнтовані на північ, піднімаючись на сторожовий бойовий хід, інші дві, спрямовані на південь – вказували на наявність підземного простору під в'їзною вежею або спускалися в рів, який з трьох сторін оточував замок.

Замуровані порожнечі від сходів усередині бічних стін в'їзної вежі слід розглядати у зв'язку з появою зовнішніх кам'яних сходів, прибудованих до прямокутних веж по середині куртин для підйому на вежі та бойовий хід по куртинах, що вказує на пізні походження цих прибудов з боку двору.

Одними з найбільш категоричних аргументів про походження замку задовго до 1538 р. знаходяться у верхній частині веж, які не зачепили соціальних і природних руйнувань. Деталі, що збереглися, «гнізда» від консолей висячих галерей і отвори, що виходять на галереї - по три орієнтовані по краях світу, на кожен круглу вежу (Рис. 12.) і по одній на прямокутні вежі - оборонний фронт і ведення бою у верхній частині фортечних стін, техніка, використана до періоду застосування пороху та артилерії.

Рис.12. Башти замку з виходами на верхні галереї та «гнізда» від дерев'яних консолей. Фото Т. Нестеров 2008–2010.

Будівництво фортець, обладнаних дерев'яними галереями на консолях у верхній частині веж, припиняється з часу появи артилерії, у Молдові зафіксовано приблизно в середині XV ст.

Архітектурні деталі є також переконливими аргументами за більш раннє будівництво Тигінського замку. Відсутні улюблені османами декоративно-конструктивні деталі в стінах замку, за винятком вхідної лучкової арки в порталі в'їзної вежі та міхраба мечеті, що обидва є результатом пристосування вежі до турецького часу.

Інші деталі технічні – амбразури 4-5 типів та форм, з різною якістю виготовлення, відповідають кільком історичним періодам. Найбільш древні вертикальні щілиноподібні отвори збереглися лише всередині веж, особливо у восьмигранній Північно-Східній та круглій Південно-Західній вежах, зовні

- замуrowані кам'яною кладкою та майже непомітні. Вони характерні були до використання артилерії, що дає час їхнього активного використання в Молдові до середини XV ст.

Більшість артилерійських амбразур складаються з двох кам'яних блоків: знизу з круглим отвором, зверху – короткий вертикально витягнутий отвір, використані з кінця XV століття – до першої половини XVI століття. Такі амбразури були використані в круглих і прямокутних вежах замку, але уважний аналіз кладки навколо амбразур виявляє, що вони вставлені в пробоїнах, оброблених різною майстерністю. (Рис. 13).

Рис.13. Артилерійські амбразури, що замінили більш ранні щілини для луку та стріл. Фото 2008–2010..

Нові круглі артилерійські амбразури замінили собою вертикальні амбразури, яким відповідають ніші в стінах веж, трапецієподібні в плані і перекриті напівконічним склепінням, де висота ніші вища, ніж це було необхідно для амбразури нового типу. (Рис. 14).

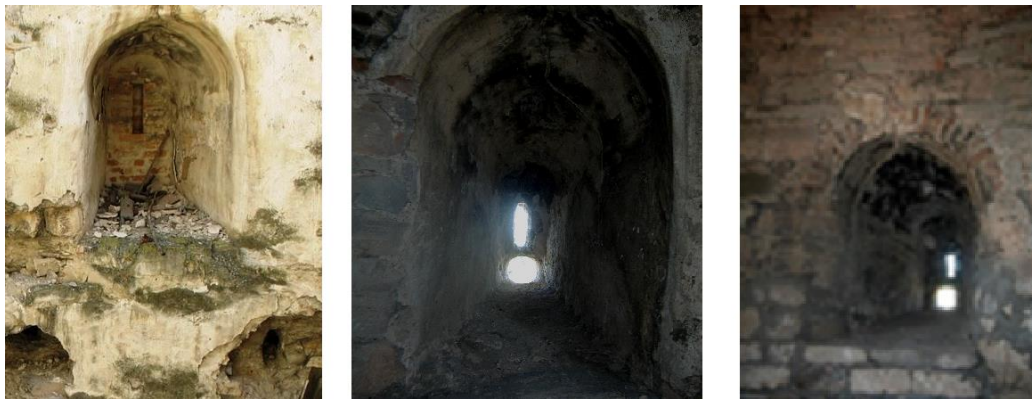

Рис.14. Внутрішній вигляд ніш із амбразурами.

У північній прямокутній вежі заміна вертикальних щілиноподібних амбразур на артилерійські круглі зроблена на низькому рівні, що свідчить про неякісну роботу будівельників. Висновок, який напрашується самим собою - заміну лучкових амбразур на артилерійські виконано пізніше будівництва замку.

То що ж збудував Мімар Сінан? За картографічними матеріалами кінця XVIII століття, схоже, що збудував Верхню Фортецю, яка обмежувала замок із трьох сторін у вигляді платформи, на місці першого сухого рову, виритого вздовж стін замку, згодом засипаного. Верхня фортеця перетворюється на Нижню фортецю, створюючи двір навколо замку, поділений на дві зони перепадом рельєфу. (Рис. 15).

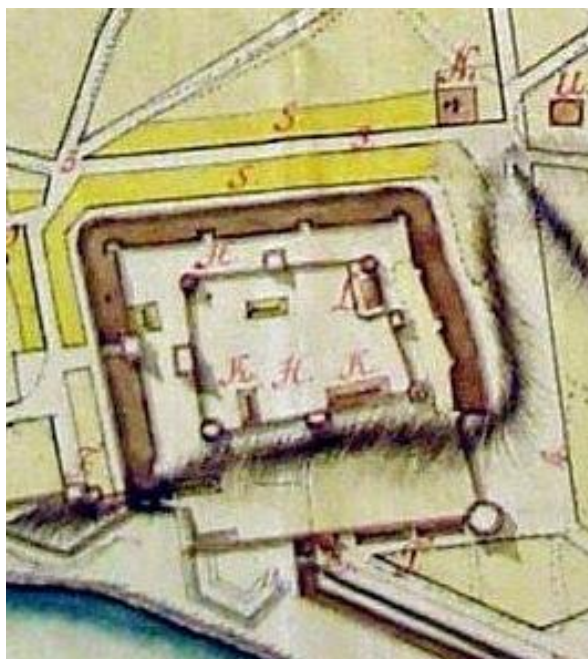

Рис.15 Замок Тігіна з Верхньою та Нижньою фортецями, розділені перепадом рельєфу, з бастионами для артилерії, 1770-1775

Північно-Західний та Південно-Західний кути західної куртини Верхньої фортеці були укріплені бастионами, форма яких вказана по-різному: круглі ронделі в $\frac{3}{4}$ кола, і бастиони у вигляді списів. Між кутовими спорудами вздовж внутрішнього краю рову були влаштовані квадратні бастиони для розміщення артилерійських знарядь, параметри та форма яких аналогічна бастионам фортеці Сучава, археологічно датовані часами Стефана Великого (Romstorfer, 1913), потім у останнє десятиліття його князування, вони були замкнуті у масивні ронделі. (Рис. 16)

Рис.16 Фортеця Сучава, призматичні бастиони, XV ст., Археологічні дослідження К. Ромсторфера, поч. XX ст.

Такого типу прямокутні невеликі бастиони були побудовані на півночі Італії, у Феррарі, які датовані 1492 роком. (Коаћа, 2022). (Рис. 17).

Рис.17 Феррара, Італія, міські укріплення із призматичними бастионами, 1490

Судячи з плану фортеці Бендери 1770 р., параметри прямокутних бастионів, розташованих по внутрішньому краю рову мали 10x3-4 м, такі ж бастиони, з параметрами 10x6 м були в Сучаві,

датовані до 1478 р. Від Верхньої Фортеці збереглася вежа, на якій спиралися крани підйомного мосту, відзначеного Евлією Челебі у 1657 р., в архітектурі вежі присутні деталі, які можна охарактеризувати як османські: вхідний портал з лучковою аркою з клинчастих каменів з зигзагоподібними бічними постілями. (Рис. 18)

Рис.18 Верхня фортеця, турецька вежа, лучкова оттоманська арка, Фото 2008 р.

Можливо, це і є участь Мімара Сінана в будівництві фортеці Бендер, розібране на початку XIX ст, а можливо і раніше, і те, що представлено на планах 1770-1790 рр. є лише частиною його робіт.

Аналіз історичних документів і, особливо, наведений вище аналіз архітектури, ставлять під питанням будівництво замку після 1538 р.

Зважаючи на комплексний аналіз історичних та літературних джерел та дослідження архітектури замку, лист Штефана Петричейку про походження фортеці Тигіна, адресований дожу Генуї, не видається апокрифічним: *«Ваша Найсвітліша республіка колись мала з великою славою Силістрію, Тигіну, Четатею Албе, Бреїлу, Ізмаїл і Кілію < ... > Яси, 30 березня 1673 р.»* (Holban, ed., 1980, р.23).

Все наше дослідження підводить до висновку, що будівничими замку Тигіни були італійці: венеціанці або генуезці, надто багато спільного знаходимо в архітектурі між їхніми витворами.

Висновки

Аналіз графічних зображень і фотографій замку, виконаних до деградації архітектури споруди, виявив відсутні нині деталі, що вказують на особливості, характерні періоду до ймовірного будівництва 1538 року. Архітектура замку виявилася на два століття старша, ніж вона датується зараз на основі історичних досліджень, відповідає часу до використання вогнепальної зброї та артилерії. Про це свідчать втрати першого рову, влаштованого біля стін замку, дерев'яних галерей по верху веж, від яких збереглися отвори виходу на галереї та гнізда від консолей, відсутні стіни призматичних веж, звернені у бік двору, аналогічні фортецям на півночі Італії. Влаштування мечеті в другому ярусі в'їзної вежі було виконано пізніше, для чого довелося розібрати кам'яне склепіння вхідного пасажу, замінивши його нижче на 2,0 м плоскою стелею, і влаштувати вхід у мечеть на кілька сходинок нижче бойового ходу тощо. Вертикальні амбразури для оборони з лука та стріл були замінені на круглі артилерійські бійниці. Тигінський замок не був дерев'яно-земляним, його не замінили турецькі будівельники на кам'яний - це той самий замок, згаданий у 1408 році як варта і митниця, а деталі

вказують на певний час та архітектурно-культурний регіон впливу. У турецький час було збудовано Верхню фортецю та другий рів на відстані від замку, по внутрішньому краю якого з трьох боків були влаштовані бастіони для артилерії, характерні для XVI ст., від якої зберіглася вежа з підйомним мостом – схоже, що це все що зберіглося від вкладу Мімара Сінана у зміцнення Бендерського замку.

Бібліографія

- Arbure, Z.C., 1898. *Basarabia în secolul XIX*. București.
- Bogdan, I., ed., 1959. *Cronicele slavo-române din sec. XV–XV*. București.
- Boldur, Al., 1992. *Istoria Basarabiei*. București.
- Celebi, E., 1976. *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI. București.
- Çelebi, E., 1976. *Călători străini în țările române*, v. VI. București.
- Chirtoagă, I., 2004. *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei (secolul al XIV-lea-începutul secolului al XIX-lea)*. Chișinău.
- Ciobanu, Șt., 1928. „Cetatea Tighina”, *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția Basarabia*, 23. Chișinău.
- Costin, M., 1989. *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească Opere*, Chișinău.
- Denize, E., 1999. *Basarabia între Polonia și Imperiul Otoman în vremea lui Petru Rareș. Destin românesc*, 4 (24).
- Giurescu, C.C., 1967. *Târguri sau orașe și cetăți moldovene*, București.
- Guboglu, M., 1956. „Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)”, *Studii. Revista de istorie*, 2-3. București: IX, pp.107-121.
- Guboglu, M., 1975. *Mihai Viteazu în documentele turcești*. *Revista arhivelor*, 21.
- Holban, M., ed., 1980. *Călători străini despre Țările Române*, VII. București.
- Holban, M., ed., 2001. *Călători străini despre Țările Române*, X, București: Academiei Române, 2001.
- Hurmuzachi, E., 1891a. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol. II–2, București.
- Hurmuzachi, E., 1891b. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol. II-1. București.
- Iorga, N., 1900. *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*.
- Iorga, N., 1913. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Vol. XXIII. București.
- Iorga, N., 1929. *Les châteaux occidentaux en Roumanie*. Bucarest.
- Iorga, N., 1995. *Neamul Românesc în Basarabia*. București.
- Koaha, 2022. *Ferrara urbanism* [online] Available at: <https://koaha.org/wiki/Urbanistica_di_Ferrara> [Accessed 20 Decmber 2022].
- Popescu-Spineni, M., 1978. *Romania в izvoare geografice si cartografice: din antichitate pana in pragul veacului nostru*. București: Editura științifică și enciclopedică.
- Romstorfer, K., 1913. *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între anii 1895-1904* București: Institutul de Arte Grafice "Carol I".
- Sachelarie, O., ed., 1988. *Instituții feudale din țările române. Dicționar*. București.
- Sava E., Tentiuc I., Boldureanu A., 2014. *Cetatea Tighina/Bender – una dintre cele mai enigmatice fortificații medievale din spațiul Pruto – Nistrean* [online] Eastern Partnership Culture Programme Available at: <<http://rcchd.icomos.org.ge/?l=E&m=4-4&JID=4&AID=34&l2>> [Accessed 20 Decmber 2022].
- Șlapac, M., 2004. *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*. Chișinău.
- Șlapac, M., 2020. *Castelologia Comparată. Arhitectura de Apărare a Țării Moldovei Între Occident și Orient*, Chișinău.
- Ureche, Gr., Costin, M., Neculce, I., 1990. *Letopisețul Țării Moldovei : [cronici]*. Chișinău.
- Veranciu, A., 1864. *Despre espedițunea lui Solimanu imperatulu turciloru in Moldavia si Transilvania asupra lui Petru si Ioane*, *Tezauru de monumente istorice pentru Romania*. București, pp.145-175.
- Асватацуров, Г.О., 2007. *Бендерская крепость*. Бендеры: Полиграфист.
- Батюшков, П.Н., 1892. *Бессарабия: Историческое описание*. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва "Обществ. Польза".

- Броневский, М., 1867, Описание Крыма (Tartariae Descriptio). *Записки Одесского общества истории и древностей*, Т. 6.
- Вельтман, А.Ф., 1828. *Начертание древней истории Бессарабии*.
- Войцеховский, В.А., 1967. К вопросу о периодизации строительства крепости в Бендерах. *Материалы докладов III НТК КПИ*, Кишинев, С.189-190.
- Грекул, Ф.А., ред., 1976. *Славяно-молдавские летописи XV–XVI в.* Москва.
- Защук, А. И., 1863. *Материалы для военной географии и военной статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Бессарабской области*. Санкт-Петербург.
- Ильминский, Н.И., 1883, „Турецкая надпись 1534 года, в Бендерской крепости”, *Записки Одесского общества истории и древностей*, т. 13. Одесса, С.263-264.
- Киртоагэ, И.Г., 1990. *Положение населения Днестровско-Прутского междуречья под османским владением (1484-1595): дис. ... кандидата исторических наук*. Кишинев.
- Красножон, А., 2010. *Отчет по обмерно- архитектурным работам в Бендерской крепости (апрель-май 2010 г.)*, Одеса
- Красножон, А.В., 2011. Бендерский фортификационный комплекс XVI–XVIII вв. *Stratum plus*, 6, С.221-251.
- Красножон, А.В., 2018. *Фортеці Та Міста. Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII Ст.)*. Одеса.
- Маркс, Н., 1917. *К истории Бендерской крепости*. Одесса.
- Петров, Н.И., 1891. *Подолія: Историческое описание*. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва "Обществ. Польза".
- Разумов, С.Н., и др., 2019б. Бендерская крепость в XVI в. по данным археологических исследований. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, С.245-267.
- Разумов, С.Н., и др., 2019а. *Отчёт о работах Днестровской археологической экспедиции по исследованию юго-восточной башни цитадели Бендерской крепости в 2019 году*, ПГУ им. Т.Г. Шевченко, Тирасполь: НИЛ «Археология».
- Стомати, К., 1850, О Бессарабии и ее древних крепостях”, *Записки Одесского общества истории и древностей*, II.
- Халиппа, И.Н., ред., 1902. *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии*, Т. 2. Кишинев.
- Челеби, Э., 1961. *Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины*. Москва.

References

- Asvatacurov, G.O., 2007. *Bendery Fortress*. Bendery: Poligrafist. [in Russian]
- Batyushkov, P.N., 1892. *Bessarabia: Historical description*. Sankt-Peterburg: Tip. T-va "Obshchestv. Pol'za". [in Russian]
- Bronevskiy, M., 1867, Description of the Crimea (Tartariae Descriptio). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Т. 6. [in Russian]
- Chelebi, E., 1961. *Travel book. Issue. 1. Lands of Moldova and Ukraine*. Moskva. [in Russian]
- Grekul, F.A., ed., 1976. *Slavic-Moldovan chronicles of the 15th–16th centuries*. Moscow. [in Russian]
- Il'minskiy, N.I., 1883, Turkish inscription of 1534, in the Bendery fortress, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, t. 13. Odessa, С.263-264. [in Russian]
- Khalippa, I.N., red., 1902. *Proceedings of the Bessarabian Provincial Scientific Archival Commission*, Т. 2. Kishinev. [in Russian]
- Kirtoage, I.G., 1990. *The situation of the population of the Dniester-Prut interfluvium under Ottoman rule (1484-1595): dis. ... kandidata istoricheskikh nauk*. Kishinev. [in Russian]
- Krasnozhon, A., 2010. *Report on the measurement and architectural work in the Bendery fortress (April-May 2010)*, Odessa [in Russian]

- Krasnozhon, A.V., 2011. Bendery fortification complex of the 16th–18th centuries. *Stratum plus*, 6, S.221-251. [in Russian]
- Krasnozhon, A.V., 2018 *Fortresses and Cities. North-Western Black Sea Coast (15-18 Centuries)*. Odesa. [in Ukrainian]
- Marks, N., 1917. *On the history of the Bendery fortress*. Odessa. [in Russian]
- Petrov, N.I., 1891. *Podolia: Historical description*. Sankt-Peterburg: Tip. T-va "Obshchestv. Pol'za". [in Russian]
- Razumov, S.N., and others, 2019b. Bendery fortress in the 16th century according to archaeological research. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya*, 11, S.245-267. [in Russian]
- Razumov, S.N., i dr., 2019a. *Report on the work of the Dniester archaeological expedition to explore the southeastern tower of the citadel of the Bendery fortress in 2019*, Shevchenko, Tiraspol': NIL «Arkheologiya». [in Russian]
- Stomati, K., 1850, About Bessarabia and its ancient fortresses, *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, II. [in Russian]
- Veltman, A.F., 1828. *Inscription of the ancient history of Bessarabia*. [in Russian]
- Voytsekhovskiy, V.A., 1967. . On the issue of periodization of the construction of a fortress in Bendery. *Materialy dokladov III NTK KPI*, Kishinev, S.189-190. [in Russian]
- Zashchuk, AI, 1863. *Materials for military geography and military statistics of Russia collected by officers of the General Staff. Military review of the Bessarabian region*. Saint Petersburg. [in Russian]

Tamara Nesterova

senior researcher,

Institute of Cultural Heritage, Chisinau,

Republic of Moldova

email: neste2003@list.ru

ORCID: 0000-0002-4013-3954

TIGINA CASTLE IN BENDERY FORTRESS

© Nesterova T. 2022

The Bender fortress - the largest fortification in Moldova, consisting of a castle and a stone-earth fortress, was used by the 14th Army of the Russian Federation until 2008. Therefore for a long time, it was inaccessible for field studies, which soon revealed the contradiction between the accepted history and architecture. Two historical documents - the history of Sultan Suleiman about the construction of the fortress in 1538 and the memoirs of a traveler of the 17th century. Evlia Celebi determined the official record of the foundation of the stone fortress called Benders, closing the topic of the fortress's history before the Ottoman rejection, previously known in the sources as Tighina. A study of the castle's architecture and its comparison with graphic materials and historical photographs revealed that the current state had preserved enough details and traces of structures dating back to its construction before the use of artillery in defense. Among them: traces of the upper battle on the towers, adaptations for the mosque of the second tier of the entrance tower, the absence of walls facing the courtyard of the prismatic towers, a filled-in ditch near the walls of the castle - all these features indicate that, according to one of the most likely versions, the builders of the castle Tighina were Genoese.

An analysis of graphic images and photographs of the castle, made before the architectural degradation of the structure, revealed the missing details that indicate features characteristic of the period before the probable construction of 1538. The castle's architecture was two centuries older than it is currently dated based on historical research, corresponding to a time before the use of firearms and artillery. This is evidenced by the loss of the first moat arranged near the walls of the castle, the wooden galleries on the top of the towers, from which the exit openings to the galleries and sockets from the consoles have been preserved, the missing walls of the prismatic towers facing the courtyard, similar to fortresses in northern Italy. The arrangement of the mosque in the second tier of the entrance tower was carried out later, for which it was necessary to dismantle the stone vault of the entrance passage, replacing it 2.0 m lower with a flat ceiling, and to arrange the entrance to the mosque several steps below the fighting passage, etc. Round artillery loopholes replaced vertical embrasures for bow and arrow defense. The Tighinsky castle was not made of wood and earth; a stone made by Turkish builders did not replace it - it is the same castle mentioned in 1408 as a guardhouse and customs house, and the details indicate a specific time and architectural and cultural region of influence. During the Turkish period, the Upper Fortress and a second moat were built at a distance from the castle, along the inner edge of which, on three sides, bastions for artillery, characteristic of the 16th century, were arranged, from which a tower with a drawbridge was preserved - it seems that this is all that was preserved from Mimar Sinan's contribution to the strengthening of the Bender Castle.

Keywords: Tighina Castle, Bender Fortress, Middle Ages, Moldova, geography, history, architecture.